

A jogellenesség katarzisa

„a vizsgálódás nélküli élet, nem emberhez méltó élet”^[1]

ABSTRACT

This study focuses on the trial of Socrates who was the famous victim of the Athenian democracy. Despite the fact that he has not left any written works, he is one of the most well-known personalities of ancient times. The reason behind his success is very clear. His style of teaching and his ironic philosophical communication made him a celebrity. In *The Clouds*, Aristophanes depicted Socrates as a negative personality. After the premiere, the public perception of Socrates became darker and the Athenian citizens decided to persecute Socrates. The study analyses the role that the comedy of Aristophanes played in the trial of Socrates.

Keywords: ancient Athenian democracy ■ trial of Socrates
■ malfeasance

Írásom volt tanáromat, a 70 éves Dr. Kukorelli István egyetemi tanárt köszönti, mint gyermekeim professzorát is egyben, generációk tiszteletével, egyúttal emlékeztet tanulmányaink sikeressége érdekében végzett közös fáradozásainkra.

I. BEVEZETÉS

Szókratész pere választott PhD-témám, és ebben a gondolatkörben született meg ez az írás, Dr. Kukorelli István professzor úr tiszteletére és köszöntésére. A dolgozat Arisztophanész szerepét értelmezi Szókratész pere kapcsán, társadalomelméleti szempontból, két aspektusból.

[1] Platón, 2005b, 38a, 103-104.

Az első, hogy a nevezetes perre vonatkozóan, az irodalmi alkotás alapján milyen toposzok határozhatóak meg. A második pedig, hogy az úgynevezett „régivádak” szempontjából Arisztophanésznek milyen szerep tulajdonítható Szókratész elítélése kapcsán, jogi síkon. Az előbbi szempont jelen dolgozatom témája, a második külön munka, amely az „Arisztophanész vádirata Szókratész ellen” munkacímet viseli, és büntetőjogi a vizsgálat szempontja. Az irodalmi mű társadalomelméleti horizonton való vizsgálata során arra teszek kísérletet, hogy kimutassam, hogy tömeges katarzis lehet jogellenes természetű, a büntetőjog szintjén pedig formailag „felbujtás”. Az irodalmi kérdést általános szinten vizsgálja „A tragédia metafizikája a jogban” című írás, amely arra a következtetésre jut, hogy értelmes az irodalmi alkotások vizsgálata a jogi eljárás szempontjából.^[2] Ugyancsak figyelemre méltó témám szempontjából Szókratész perének más horizonton való vizsgálata az „Alvó demokrácia” című kötetben, „Szókratész, az elromlott demokrácia áldozata címmel”. A szerző ékes bizonyítékát adja annak, hogy a többszempontú vizsgálat és narráció közelebb enged a nevezetes perhez.^[3] Jelen esszé is erre törekszik, Arisztophanész művének eddig nem alkalmazott szempontú vizsgálatával.

Az ógörög színházi és politikai életnek a tragédia mellett a komédia a másik meghatározó eleme, mint fiatalabb „testvér”. A színházi bemutatók a korabeli média túlsúlyos mozzanatát képezik, fontos társadalmi események, amelyek olyan politikai súllyal bírnak közösségi, állami szempontból, hogy a városállam fizet a polgárainak azért, hogy részt vegyenek az előadásokon. A színházi bemutatók alapján kialakuló közösségi élmény az előítélet képződésének fontos összetevője. Az előadásokon való részvételért járó fizetség neve *theórikón*, annak nagysága 3 *obolosz*, amely egy nehéz fizikai munkával megszerezhető nap-szám fele. Egy ökörhajcsár teljes napi munkájáért 6 *oboloszt* kapott, hasonlóan, mint a kőfaragók melletti fizikai segédmunkások. Az a katarzis, amelyet a nézők együtt átélnek, azt az üzenetet is közvetíti, hogy változtassák meg az életüket és a véleményüket az élmény alapján, és legyen közös álláspontjuk az előadott toposzokkal kapcsolatosan a bemutatott társadalmi jelenségről, miközben nevetnek és – komédiáról lévén szó – néha röhögnek az „átjövő” üzenetek kapcsán. Tudjuk, hogy a jó hangulatban tanult vagy sugalmazott információk mélyebben ragadnak meg, a negatív hangulatban szerzett vagy elutasított ismeretekkel szemben. Erről szól majd a beszélgetés az *Agorán*, amely a közvélemény alakításának másik jelentős tere, a színház mellett. A diskurzus folytatódik a *gümnaszi-onokban*, az ünnepségeken, a lakomákon és egyéb közösségi terekben, mígnem a vélt tudás „lecsorog” a társadalom mélyebb rétegeibe, beivódik szerkezetébe, és „biztos tudásként”, gyakran előítéletként találkozhatunk majd vele, amely a „Hallottad-e, szomszéd?” szófordulatban köszön vissza. Ha az előítélet, vagy „leánykori nevéen” előzetes ítélet negatív konnotációt kap, amely egy komédiánál nem okozhat meglepetést, megindul a „fekete bárányt” képző mechanizmus, és

[2] Cs. Kiss, 2003, 210-238. (A kutatóprofesszor PhD témavezetőm.)

[3] Szoboszlai-Kiss, 2018, 117-132.

a bárány közösségi kirekesztése a bűnök viselésére. Ebben a szerkezetben egy régi, közismert, de „hatályon kívül helyezett” szöveg parafrázisával élve; „az előítélet anyagi erővé válik, mihelyt a tömeget megragadja”. Azt azonban kijelenthetjük, hogy Arisztophanész nem a Szókratésszal kapcsolatos előítélet „keresztapja”, hanem komédiája csupán elmélyíti azokat, de „visszaesőként”. Szókratész a nevezetes komédia első bemutatásának idején válik közismert emberré, mert egy csatában megmenti Periklész nevelt gyermekét, Alkibiadészt, és a peloponnészosi háború idején legalább három csatában is részt vesz. Ekkor válhat általánossá nevezetes kérdező–vizsgálódó módszere is. A közösség reagál erre a tevékenységre és kialakítja a maga reflexeit, amely előítéletté válhat, figyelemmel a redundanciára is. Ezután került sor Arisztophanész *Felhők* című komédiájának másodszori bemutatására, mintegy ráerősítve a korábbi toposzokra, mert az „ismétlés az előítélet anyja”. Lehetségesnek tartom, hogy a komédia másodszori bemutatásának sikere nem csupán annak jól sikerült átdolgozása miatt következett be, hanem Szókratész ismertsége megnövekedésének és a szofisták tevékenysége miatti, megemelkedett közfelháborodásnak is köszönhető. Az, hogy az első bemutató és más szerzők tevékenysége mennyiben erősítette meg a komédia sikerét, csak feltételezhető. A kérdésfelvetés viszont az, hogy lehet-e a katarzis negatív. A válaszom az, hogy igen, amennyiben tény, előítéletet és értéket szinoptikusan szemlélünk. Ebben az esetben viszont a jogellenesség katarzisének esete állhat fenn.

II. A GÖRÖG KOMÉDIA – MINT MÉDIA

A görög komédia az isteni kultusból ered; „Valószínűleg két egymástól független szertartásából keletkezett: az egyik a Dionüszosz-ünnepeken előadott tréfás és gúnycsúsz, a másik pedig a termékenység-démonok vidám garázdálkodását ábrázoló mimikus játék.”^[4] Az attikai komédia virágzásának ideje mindössze 25 év, i. e. 430-tól számíthatjuk a kezdetét és i. e. 404-ig terjed, mintegy fedésben van a peloponnészosi háború tényleges idejével. Ez az időszak a politikai élet alakítása szempontjából túlsúlyossá teszi a közösségi véleményformálás színházi mozzanatát, amely előítéletben és meghatározott klisékben, rejtetten közli a politikai tartalmakat is. Zömében nem csupán kialakítja, hanem alakítja is azt, hiszen gyakran az ismertre és a köztudottra épít, mintegy elmélyíti azt, és ezzel formálja is, azzal, hogy mind időben, mind pedig térben szétteríti, amint azt esetünkben megfigyelhetjük hatásmechanizmusában, amelyben jelen komédia ugyanúgy „kétszer született”, mint Dionüszosz. Az első alkalommal a komédia megbukott, mert három induló közül „csupán” a harmadik lett. Ezután szerzője átdolgozta, kiegészítette, és ekkor már fölényesen megnyerte

[4] Szerb, 1941, 50.

a versenyt. Tételezem, hogy közben mind a helyzet, mind a befogadó közeg megváltozott, Szókratész vizsgálódásai is szintet emelkedtek és komolyabb reakciókat váltottak ki, mivel bekövetkezett a szofisták kiűzetése Athénból, az *aszebeia* perek felhasználásával is.

III. ARISZTOPHANÉSZ, A NEVETTETŐ–RÖHÖGTETŐ

Arisztophanész születési helye Kudathénai, születési ideje megközelítőleg i. e. 450 körülre tehető. Szerzőnk Szókratész kivégzése után 14 évvel halt meg, i. e. 385-ben.^[5] Kezdetben darabjait más neve alatt adta ki, amelynek állítólag fiatalsága volt az oka. Később pedig fia neve alatt cselekedte ugyanezt, amelynek okát nem ismerjük. Összesen 40 komédiát írt, amelyből 11 maradt ránk. Magyarul Arany János fordításában olvashatjuk a darabokat.

„Arisztophanész komikuma négyes forrású: a drasztikum, a paródia, a személyeskedés és a szabad csapongású fantázia élteti a darabjait.”^[6] Ezeket az elemeket az előítélet képzésének és alakításának az építőköveinek is tekinthetjük, mivel „a legszebb öröm a káröröm, mert abban nincs irigység”. A drasztikum a tréfa legkezdetlegesebb fajtája a görög kultúrában. A paródia is kedvelt eszköz, amellyel Arisztophanész igen gyakran él. A személyeskedés nála különösen nagyfokú, és előszeretettel gúnyol ki közismert alakokat, mint amilyen Kleón, a politikus és Szókratész, a filozófus. „Az óattikai vígjáték a pletyka-sajtó szerepét töltötte be Athénban.”^[7] Ebben a tekintetben Arisztophanész fantáziája felülmúlhatatlan.^[8]

Arany János, a szabadságharc leverése és barátja, Petőfi Sándor halála miatt „rosszkedvű esztendeiben”, lefordította Arisztophanész összes megmaradt komédiáját. Szövegkorpuszunk is ezt a fordítást alkalmazza és ajánlja. Arany János a drasztikumot és a szabadszájúságot inkább körülírta, mint lefordította. Az eredeti, durvább szövegek fordításai az olvasásra ajánlott kiadásban lábjegyzetben szerepelnek, amelyeket további elő- és utószó egészít ki, ez a kiadásnak csak hasznára válik.^[9]

[5] Horváth, 2003, 12.

[6] Szerb, 1941, 50.

[7] Szerb, 1941, 50.

[8] Szerb, 1941, 50.

[9] Arisztophanész, 2002, 193. A 734. sorhoz fűzött magyarázat.

IV. A FELHŐK TÁRGYI LÁTSZATA

A színpad és annak díszlete teljes egészében lefedi az olvasott komédia világát. A szereplők vagy a megadott eredeti tartózkodási helyükön adják elő szövegüket, vagy pedig a színpad egyik oldaláról a másik részébe mennek át, és ott bontják ki mondandójukat. Szókratész nem megy máshová, mert mindig csak a „Gondolkozóban” tartózkodik. Ezt a színpadi egyszerűséget az teszi lehetővé, hogy a színtér egyik oldalán a főszereplő, Sztrepzsiadész lakása lett berendezve, úgy, hogy belátás nyílik a hálószobájába, a díszlet másik fele pedig Szókratész háza, mint Gondolkozda. Érdekes ez a megközelítés, annyiban is, hogy a magánlakás annyira szent és sérthetetlen az ógörög kultúrában és jogban, hogy a lakásán perbe sem lehet idézni Athénban az alperest vagy a vádlottat, hanem csak nyilvános helyen lehetett erre alkalmat keríteni.^[10] Kitérő bizonyíték erre Platón Euthüphrón című dialógusa.^[11]

A darabban fellépő szereplők lényegében két csoportot alkotnak. Az egyik Sztrepzsiadész családja és szolgálai, valamint hozzájuk kapcsolható a két hitelező, akiktől az apa uzsorakölcsönt vett fel, fia lovak iránti vonzalma miatt. A másik pedig Szókratész és köre. A magánlakás szentségét Arisztophanész annyiban azért figyelembe veszi, hogy Szókratész feleségét és három gyermekét nem szerepelteti, nem említi és nem is teszi láthatóvá a darabban. A két meghatározható körhöz kapcsolódik a Felhőtündérek kara, amely a komédia címét is adja egyben, valamint a két megszemélyesített fogalom: az Igaz és a Hamis Beszéd párosa, amely a darab cselekményének demonstrációja miatt fontos.

A komédiát a 82. olimpiász 1. évében adták elő első alkalommal, i. e. 423-ban, az athéni színházban. „Tudjuk azonban, hogy még legalább két komédiaszerző figurázta ki Szókratészt és a szofistákat, mégpedig mindkét esetben valamilyen oknál fogva épp azután, hogy oly hőiesen viselkedett Délionnál, illetve Amphipolisznál.”^[12] A versenytárs Eupolisz Kolakesz Talpnyalók című műve, amelyet i. e. 421-ben adtak elő, amely gúnyolja Szókratészt, tételezett szofista és természetfilozófusi mivolta miatt. Ez már a Felhők második bemutatásának ideje, tehát a 82. olimpiász 3. éve. Eupolisz darabja olyan tehetős polgárról szól, aki a vagyonát a szofistákra költötte és szegényen, elhagyatottan halt meg emiatt.^[13] A másik, Szókratésszal foglalkozó komédia Ameipsziasz Konnosz című komédiája, ezt i. e. 423-ban mutatták be, legyőzve Arisztophanész Felhők című versenyművét, annak első bemutatása alkalmával.^[14] A Felhők „A komikus túlzásoktól eltekintve Arisztophanész ábrázolása hasonlatos ahhoz, ahogyan Platón mutatja be az ifjú Szókratészt, amikor még természetfilozófiával foglalkozott, mielőtt

[10] Horváth, 2003, 14.

[11] Platón, 2005a.

[12] Platón, 2005b, 58., 8. lábjegyzet.

[13] Platón, 2005b, 61., 17. lj.

[14] Platón, 2005b, 58., 8. lj.

a logoszokhoz menekült.”^[15] Platón tanúsága szerint Szókratész találkozott Arisztophanésszal, tételezésem szerint kétszer a komédia bemutatói alkalmával, és harmadszor – Platón szövegkorpusza szerint – Agathón házában, amely során a házigazda drámai versenyen való győzelmét ünnepelték, és a beszélgetés Erósz természetéről folyt. Ezen a lakomán késve megjelent a részeg Alkibiadész is, táncosnők kíséretében. Arisztophanész az emberek származásáról és Erósz mibenlétéről fejtett ki mitologikus gondolatmenetet.^[16] Állítólag (?) Szókratész nem haragudott Arisztophanészre komédiái tartalma és azok bemutatásai miatt, de a komédiaszerző nevét Védőbeszédében, az úgynevezett régi vádakkal kapcsolatosan megemlíti.^[17] Feltételezem, hogy az Arisztophanész mellett ismertté vált két szerző komolyan „ráerősített” arra az előítéletre, amely Szókratészszel szemben a közösségben létezett, és a Felhők sikere részben éppen a meg erősített előzetes ítéleten alapult.

Arisztophanész gúnyolódásai komoly konfliktusokat eredményeztek a számára, mely szerint ismeretes egy esete Kleónnal, mert a sértődött politikus állítólag megverette őt. Ennek következtében a komédia határaitól keletkezett egy rendelkezés, amelyet Arisztotelész is hivatkozik. Feltételezésem szerint ez a szabály inkább *pszefizma*, néphatározat volt. „440/439 és 437/436 közt valóban érvényben volt egy közelebbről nem ismert tartalmú törvény, amely a komédia gúnyolódását határok közé szorította. Ismeretes Arisztophanész esete, aki 426-ban előadott Babylóniaiak c. komédiájának gúnyolódásai miatt (amelyek az athéniak szövetségi-politikája ellen irányultak) összeütközésbe került Kleónnal. Egyetemes tilalomról azonban nem tudunk, és a komédiaírók kigúnyolják magát a népet is, (Aristophanész: Lovagok). Legfeljebb a közönség esetleges nemtetszése hathatott gátlóan.”^[18] Ez is mutatja, hogy nem volt veszélytelen tevékenység a komédiaíróké. A filozófia és a komédia sorsa a peloponnészoszi háború végétől egybeforrott. A komédia virágzása véget ért, míg a filozófia Szókratész kivégzésével visszaszorult a közéletből. Szókratész köre a mester halála után javarészt Megarába távozott.^[19]

V. A KOMÉDIA GONDOLATMENETE

Sztrepziadész korán ébredt, mert az uzsorásoktól felvett kölcsöne miatti feladatok és a lelkiismerete nem hagyja aludni. Morgolódik, hogy a családja és a szolgák még alszanak, pedig rövidesen eljön a kamatperiódus vége, és törlesztenie kell vagy a tőkét, vagy a kamatot. Komoly összegekről van szó, amely

[15] Platón, 2005b, 58., 8. l. és Platón, 1984, 96a-99d, 1085.

[16] Platón, 1999, 189a-193c, 49-54.

[17] Platón, 2005b, 18d, 57.

[18] Arisztotelész, 1954, 236., 18. számú magyarázat.

[19] Platón, 1984, 59b 12., 1023-1024.

az egyik uzsorásnak 12 ezüst *minát*, a másiknak 3 *minát* kóstál. Ez összesen 15 *mina*, amely a fele annak az összegnek, amelyet Szókratész a perében bírságként *antitimészisz* javaslatában felajánl.^[20] Sztrepzsiadész tartozása egy gazdag athéni lány hozományának a fele, a másik fele pedig valószínű, hogy az uzsorakamatokból összejön az adós terhére.

A főszereplő ebbe a helyzetbe egyetlen és az anyja által állítólag elkényeztetett fiának lovak iránti szenvedélye miatt jutott, a szenvedély finanszírozására vette fel az uzsorakölcsönt. Ezért mindenkivel baja van, még a bolhákkal is veszekszik. Nem kíméli magát sem, és kárhoztatja még azt a házasságszerzőt is, aki rábeszélte, hogy vidéki, kényelmes életét a házasság kedvéért feladja, ennek tetézésére közös gyermekük még álmában is a lovakat hajtja, mert „lókórságban” szenved. Hajnali vívódásában azonban megoldást talált az így kialakult helyzetére, ezért becézve keltegeti fiát, Pheidippidészt, mert szeretné megnyerni megálmodott, nagy tervének, hogy a szofista bölcs szellemek Gondolkozójában olyan tudományt tanuljon, hogy neki semmiképpen ne kelljen visszafizetnie az uzsorát. Azt szeretné, ha olyan szónoklatot tanulna az ifjú, hogy a tartozás nem visszafizetése miatt ellene indítandó pereket mindenképpen megnyerje. Pheidippidész elítélően nyilatkozik az apja tervéről, és nem hajlandó a megadott helyen tanulónak szegődni, mellesleg még előítéletei is vannak a dologgal kapcsolatosan.

Sztrepzsiadész nem adja fel a kitűnőnek gondolt ötletét, és fia elutasító magatartása miatt úgy dönt, hogy a szofista Gondolkozójába személyesen megy el tanulni. Ott azonban olyan nehéz fejűnek bizonyul, hogy elzavarják őt és örökre eltanácsolják a tanulástól, miután végigszenvedi az egész tortúrát. Ellenben azt javasolják neki, hogy a fiát küldje tanulni önmaga helyett. Összezavarodott fejjel és zagyva ésszel megy haza.

Fia látja, hogy apja eltévelyedett, de kíváncsi is arra, hogyan történhetett ez. Sztrepzsiadész előadja a sok redundáns zagyvaságot, amelyet megjegyezni vélt tevékenysége során; ennek ellenére fiában kíváncsiságot ébreszt a feladat iránt. Apjának nyíltan megmondja, hogy ő fogja megbánni, ha mégis hagyja rábeszélni magát erre a tanulásra. Közösen mennek vissza a Gondolkozójába, és a jövődőlbeli tanuló előtt az Igaz és a Hamis Beszéd fogalma megjelenítése és vitája demonstrálja az ajánlott tudomány lényegét, mely szerint a hamisság szónoklattal győzelemre vihethető. A mutatóvány felkelti a fiú érdeklődését, és dühtől vegyes kíváncsiságában elfogadja a tanulói státuszt. Még egyszer figyelmezteti az apját, hogy ezt a döntést meg fogja bánni.

Sztrepzsiadész vidékire megy haza, örül terve sikerének, hogy végül is minden bajának okozója, a fia fogja ténylegesen megoldani azt a bonyolult helyzetet, amibe a lovak és a versenyek, valamint az uzsorások miatt jutott. Nem bánja gondolatban, ha beperelik, mert Pheidippidész, a szofista szónoklás tudományával, minden ügyvédet felülmúl majd a perek során, nem zavarja az sem, hogy

[20] Platón, 2005b, 38b 8., 104.

ez a tevékenység hamisságon, esküszegésen, törvénytelenen, istentelenségen alapul. Számára az adósság nem visszafizetése a követendő cél, amelyet az igazságtalanság alapján nyer meg fia a számára. Tulajdonképpen azt vizionálja, hogy búsasan térül meg a befektetése, amelyet a kamat fizetése helyett a fia taníttatására fordít. Sztrepzsiadész öröme olyan mértékű, hogy dalra is fakad ennek következtében, énekében előre örül az elképzelt eredménynek. Még az ismételt elkövetett hamis eskütől sem riad vissza a majdan elkövetkezendő perben. Örömeben még a közönségnek is kiszól. Nem zavarja az sem, hogy ez a gondolata többszörösen jogsértő és egyben *aszbeia* is.

Amikor Pasiás, az egyik uzsorás, az ógörög jog előírása szerint tanúval, a 12 mináért vagy annak a kamataért jön, durván elutasítja őt. Amyniász, a másik uzsorás is követeli a tőkét vagy annak járulékait, de hasonló elbánásban részesül, mint az előző hitelező, mert Sztrepzsiadész elzavarja a háza közeléből, és megveréssel fenyegeti, ha nem tágit.

Miután így előkészítette a helyzetet, a házba megy, hogy előhívja a fiát, aki mindeközben befejezte a tanulmányait. Az események nem az apa tervei szerint alakulnak, és Sztrepzsiadész pórul jár. A fia először őt veri meg, és bizonyítja is a tanultak alapján, hogy neki ehhez több mint joga van, sőt, még az anyját is meg fogja verni ezen a gondolatmeneten haladva. Az apa számonkéri a szülők tiszteltének kötelezettségét a fiától, de az nem törődik ezzel, csak a tanult módszert szajkózza, és alkalmazza is környezetén. A fiú teljesen megváltozott, ízlésében is, és más dalt énekelne, mint amelyet az apa hallani szeretne, neki a „Nő a darálón” című ének tetszene, demonstrálva azt, hogy minden megváltozott vele kapcsolatosan a tanulása következtében, mert a női felsőtest ringása és az alsó testrészt riszálása inkább kedvére való, mint a hagyomány szerinti ének. A tanultak alapján elsajátított ésszel kíván túljárni az ősi törvényeken és szokásokon, és megmutatja, hogy az apát jogos megverni, mert az is megverte őt gyermekkorában, az anyjának a megverése is ezen a jogcímen alapulna.

Mindezek következtében Sztrepzsiadész lelkében harag gyúl, elsősorban nem maga és a fia ellen, hanem Szókratész és szofista köre irányában. Mély örvénybe akarja taszítani a szofista filozófust és az Igaz és a Hamis Beszédet, mint fogalmakat! Fontos kiemelnünk, hogy a „mély örvénybe taszítás” az egyik neme a halálbüntetésnek abban az időben az athéni büntetőjogban. A Kar azonban őt hibáztatja saját kudarcának okán, de Sztrepzsiadész még a Karral is vitába száll, mondván, korábban ők is buzdították arra a cselekedetre, melyet a tervében felvázolt. A válasz nem marad el, eszerint a buzdítás azért volt, mert a saját kárán kell megtanulnia, hogy helytelenül gondolkodott és cselekedett. Továbbra sem fogadja el, hogy ő lenne a saját kudarc oka, és a Hermésszel vélt konzultáció alapján elveti a jogszerű utat, segítségül hívja a szolgáját, hogy Szókratészra és követőire gyűjtse a házat, mert azok meggyalázták az isteneket. Tudjuk, hogy a fiút a tanulásra meggyőző nagy *agón*, az Igaz és a Hamis Beszéd között, valamint a Gondolkozda felgyűjtása az első alkalommal bemutatott darabban még nem volt benne, ezek az átdolgozás során kerültek elhelyezésre a komédiába, ezek révén mintegy teljessé válnak az előítélet elemei, melyeknek immanens eleme a jogellenes „ítélet”.

VI. AZ ELŐÍTÉLET ELEMEI

Miután az álmából nehézségeire gondolva felriadt Sztrepzsiadész felvázolja problémái okait és szerkezetét a nézőknek, amely esetünkben a város közösségét a közönséget jelenti, de tovább haladva mintegy még egyszer felébred, de most már a gondolataiból, azok megoldásának víziójában. Megszületik az álmából való felriadás következtében az egyszerűnek tűnő megoldás álma. Ennek megvalósításaként rá akarja beszélni a fiát, Pheidippidészt, hogy tanulja meg a szofista szónoklatot, hogy ennek a tudásnak a révén nyerjen pert számára az uzsorások ellen, megszabadítva ezzel majd apját a gondjaitól, amelynek fő okozója éppen Pheidippidész. Ezért rámutat Szókratész házára, mint iskolára, általános és előzetes jellemzést adva a szofista filozófusokról, mint leendő tanítóról: „Bölcs szellemek gondolkodója az. / Oly férfiak tanyája, kik tüzes / Kemencének tanítják az eget, / Melyben mi szén vagyunk. Pénzért ezek / Úgy megtanítanak szónokolni, hogy / Úgyed megnyerve, bár igaz, hamis.”^[21] Ezzel a gondolatmenettel Pheidippidész érdeklődését nem túlzottan keltette fel, de azért a fia megkérdezi tőle, hogy pontosan kik lakják azt a házat, amelyet az apja megmutatott neki. „Elmélkedők, a színe java.”^[22] – volt az apa válasza. Azonban a fiú válaszából már kitűnik, hogy neki is van előzetes koncepciója erről a szofista körről, amely már közismert előítélet a közösségben. „Aj, baj, szegények! a nyeglék, úgy-e, / Sápadt meztlábjárók, kik közöl / Való szegény Sokrates, Chairephon?”^[23] Miután a gyermek ilyen véleménnyel leszólta és elhelyezte a tanítókat a közösségi és a saját gondolatrendszerében, ironikusan rákérdez, hogy ezektől a személyektől különben mit lehetne tanulni. Az apa válasza már fogva van az előítélet szintjén, a maga elképzelt valóságában, amely azonban egyben megoldásnak tűnik a problémái egy részére. „Mondják, ezeknél mind a két beszéd / Megvan, tudniillik az igaz, és a hamis: / Ezek közül a második, ha szól, / A leggaládabb ügyben nyertes az.”^[24] Látjuk, hogy az apjának nem az igaz beszéd szerinti tevékenység az elképzélése, hanem a hamisság útján jár prekonceptiója alapján. Hiába azonban Sztrepzsiadész mesterkedése, Pheidippidész nem áll rá a tanulásra, különféle okokra, lényegében saját előítéleteire hivatkozva, miszerint ez méltatlan hozzá, és mit mondanának a barátai, a hosszú hajú lovagtársai, ha ezt megtenné. Az apa azonban annyira foglya saját előzetes ítéletének és a hamisság útjának, hogy inkább úgy dönt, hogy maga megy ebbe a szofista közösségbe. Az sem zavarja, hogy a közvélekedésben ismert, hogy Szókratész tudatlannak vallja magát és mindenki mást is, akinek csak vélt tudása van, így ennek a gondolatmenetnek a parafrázisával fogadják a tanulni vágyó Sztrepzsiadészt: „Tudatlan, engem úgyse! bárki légy, / Hogy az ajtót ily gorombán rugdosod, / Kivervén

[21] Arisztophanész, 2002, 162, 94-100. sorok.

[22] Arisztophanész, 2002, 163, 102. sor.

[23] Arisztophanész, 2002, 163, 103. sor.

[24] Arisztophanész, 2002, 164, 110-115. sorok.

a talált eszmét fejünkéből.”^[25] Miután nehezen szóba állnak vele, Sztrepziadész ízelítőt kap, hogy milyen „eszement” és „fajsúlyos” kérdésekkel foglalkoznak a tanítóknak gondolt emberek. Egyebek között bölcsességük abban áll, hogy a bolha a saját talpához mérten milyen hosszúságot ugrik, és azzal, hogy ezt milyen elmés módon mérte meg Szókratész, valamint, hogy a szűnyog a szájjával vagy az alfelével zenél-e. Szóba kerül az is, hogyan hajtotta el Szókratész gondolatát egy gyík, midőn a széketét a fejére ürítette. Nem nehéz felfedezni a gondolatok súlyából ítélve, hogy mit gondolt a közvélemény és a szerző azokról a témákról, amelyek foglalkoztatták Szókratészt és körét, illetve amiről az a hiedelem járja, hogy kutatott feladataik közé tartoznak. Miután a szerző így bemutatta a filozófusi kört, tovább emeli az előítélet szintjét, mert természetfilozófiával való foglalatosságot is tételez Szókratész körének; mint tudjuk, a közvélekedés szerint ez egyenlő volt az istenek tagadásával Anaxagorasz óta, aki i. e. 460 körül települt a városállamba. Érvényben volt a „Diopeithész jós által beterjesztett népgyűlési határozat, amely szerint Athénban fel kellett jelenteni azokat, »akik nem gyakorolták a vallást / nem hisznek istenekben, vagy égi jelenségekről szóló tanokat hirdetnek«.”^[26] Erre az előítéletes törvényre erősít rá Arisztophanész szereplői szövegével, amely pszefizma i. e. 403-ig, a 11. alkotmányreformig volt hatályban. Tovább folytatja az ismerkedést Sztrepziadész; „De miért néz földre mind? TANÍTVÁNY: A földalattit keresik.”^[27] Ezt természetesen kétféleképpen lehet érteni: egyfelől a görögök a zöltségek egy részét így keresték a szabad mezőn, másfelől a föld alatti dolgok kutatását is, mint természetfilozófusi tevékenységet. Erre utal a következő idézet: „De mit csinálnak e lebókolók? / TANÍTVÁNY: A Tartarusban »éjbúvárlanak.«”^[28] Ezt még tovább fokozza Arisztophanész, és így lesz teljes a természetfilozófiáról kialakított előítélet köre: „S miért néz az égbe mindenik alfele? TANÍTVÁNY: Mert a csillagot vizsgálni most tanul.”^[29]

Ezután a felvezetés után találkozik Szókratésszal, a szofista kör vezetőjével a komédia főszereplője, akit egyszerűen a „tudatlanság” után „egynapélőként” köszönt. Sztrepziadész kéri, hogy tanítsa meg őt szónokolni, hogy a kamat, meg az uzorások és a zálogjogok elől elmenekülhessen. Fizetséget is ajánl, amelynek megadására az istenekre is hajlandó megesküdni. Úgy tűnik, hogy főhősünknek néhány hamis esküvel több vagy kevesebb már nem számít, de közben megtudja, hogy azokra, akikre az esküjét tette vagy tenni szándékozik, nem léteznek. „Miféle istenekre esküszöl? / Először is kimentek a forgalomból / Nálunk az istenek.”^[30] Ijedtében és zavarában Sztrepziadész rákérdez, hogy akkor mire kell megesküdni, mert ő bármire hajlandó a vélt tudás megszerzése érdekében. Szók-

[25] Arisztophanész, 2002, 165., 135-137. sorok.

[26] Platón, 2005b, 72., 40. lj.

[27] Arisztophanész, 2002, 167., 187-188. sorok.

[28] Arisztophanész, 2002, 167., 191-192. sorok.

[29] Arisztophanész, 2002, 168., 193-194. sorok.

[30] Arisztophanész, 2002, 171., 247-248. sorok.

ratész megadja a választ a kérdésére, hogy akar-e: „És szóba állni a Felhőkkel, a / Mi isteneinkkel?”^[31] Sztrepziadész kifejezi a szándékát, hogy nagyon is óhajt szóba állni a Felhőkkel. Főhősünknek több szertartáson kell átesnie, és ügyelnie kell az imára, a Felhőkre, a Levegőre, és a villámokra meg a dőrejekre. Szókratész pedig végigvezeti azon a tortúrán, amely a beavatását jelenti az elképzelt „szofista misztériumokba”. Olyan ez, mint egy utazás a városi közösség elképzeléseiben, amelyet a szofista Szókratész és társai felől az előítélet szintjén kialakítottak, vagy kialakítani szándékozik a szerző a kérdéskörrel. Kiderül, hogy a szofisták lopnak az áldozati ételből és csálnak, miközben még fondorlattal el is veszik Sztrepziadész köpenyét, tehát ez egy „bűnszervezet”. Tudjuk azonban a korabeli jogi szabályozás alapján, hogy ha valaki a köpenyét zálogba adta, annak legkésőbb napnyugtáig vissza kell kapnia azt. A lényeg viszont az, hogy az istentelen szofista kör, hamisságra építve, természetfilozófusként is és egyébként is, istentagadó, szent ételből lakmározó tolvaj, istentelen népség. Meglepetéssel veszi tudomásul főhősünk, hogy Zeusz helyett egy Tölcsér van csupán. „Tölcsér? no bíz ezt se gyanítám, / Hogy Zeusz nincs, hanem egy Tölcsér lett a mindenség ura immár.”^[32] A Kar erre, mint később kiderül, még ironikusan rá is erősít, hogy tovább taszítsa abba a gödörbe főhősünket, amelyet magának ázott és egyre inkább elmélyít, miközben a hamisság tudásának bűvöletében él, hogy esküjét megszegve, istentelen módon a nyelvét használva, hamis szónoklattal és perbeszéddel kívánja, hogy megszabaduljon a törvény előírta terhétől, hogy a szerződés kötelez, mint jogi kötelék. „Ugy-e tehát, tagadod mi velünk, hogy más isten volna, egyéb mint / A Chaos és e Felhők, meg a Nyelv: e három; semmi azon-tul?”^[33]

Sajnos Sztrepziadész eszéhez semmilyen módszerrel nem tud hozzáférni a tudás és Szókratész elképzelt tanítása sem. Ekkor viszont kérdés, hogy az a nem tudás, amellyel rendelkezik, csak a saját előítélete lehet, még a főnevek nemei is meglepetést keltenek számára, amelyet Arisztophanész tovább facsar, arra a szintre, hogy a szofisták nyelvfilozófiai törekvését is az írótolla hegyére tűzze, maradék eszét is elvéve a főszereplőnek, a nyelv labirintusában utaztatva, amelyben az időmértékes verselés is gondot okoz neki. Szókratész a komédia szerint többféleképpen próbálja tanulásra szorítani Sztrepziadészt: „Észlelj tehát és tanakodjál, s eszed összeszedve / Forgasd alá- s föl; / Zsákútra találva pedig, legott ugorj eszeddel / Más gondolatra; hanem kerülje / Szemed, édes álmaid.”^[34] Hiába azonban a biztatás az erőfeszítésre és a szorgalomra, Sztrepziadész nem tudja megugrani a tanulás akadályát, marad saját sekély és csekély esze és az előítéletei. De egyéb problémái is vannak Sztrepziadésznek, mivel Szókratész és köre tele van vérszívó élősködőkkel, tehát a megelőző attribútumok mellett még koszosak is a szofisták, amellyel a bolha és az ágyi poloska jár együtt, és

[31] Arisztophanész, 2002, 171., 251-253. sorok.

[32] Arisztophanész, 2002, 171., 381-382. sorok.

[33] Arisztophanész, 2002, 171., 124-125. sorok.

[34] Arisztophanész, 2002, 191., 700-705. sorok.

nincs menekvés előlük. Már azon forgatja az eszét Sztrepziadész, hogy inkább egy thesszáliai boszorkánnyal oldja meg a problémáját, aki a Holdat megállítja, hogy a fizetés ideje – amely a holdhónap meghatározott napjára esik – soha ne jöjjön el. Míg más gondolata szerint egy tükörrel olvasztaná le az írás dátumát a szerződési okiratról, és még lángra is lobbantaná, hogy ne kelljen időre fizetnie az adósságát. De a tanulás semmilyen formában nem hagy nyomot az eszében, ezek pedig már a menekülési kifogások, amelynek következtében Szókratész egyszerűen elzavarja őt. „Mit bolondozol! / Pusztulj előlem, nem tanítalak.”^[35] Más fordulattal is illeti: „Pusztulj a manóba, / Ügyetlen, hájfejű vén ember!”^[36] Ismét a Felhőkötől kér tanácsot, s így kapja meg a követendő eljárását, hogy amennyiben van felnőtt fia, azt küldje el maga helyett tanulni. Tudott, hogy a szofisták a gazdag ifjakra vadásznak, még Platón szerint is.^[37] Tehát a Kar, mint a közösség képviselője, tovább taszítja saját rögeszméi útján a főhóst. Sztrepziadész válaszában kifejti, hogy ugyan van felnőtt fia, de a lovakon kívül más nem érdeklí, és nem akar tanulni. De érzi, hogy nincs más választása, és még nagyobb eltökéltséggel megy haza, mint ahogyan idejött, hogy rábeszélje a fiát a tanulásra. Megfogadja, ha nem lesz eredményes a rábeszélése, elzavarja a háztól Pheidippidész, kitagadva őt.

Otthon már, kikelve magából, indulatosan veszekszik a fiával, aki viszont bolondnak tartja az apját. „S örültségedbe már addig jutottál, / Hogy ily eszeveszett emberekre hallgatsz?”^[38] Sztrepziadész letorkolja, hogy így nem szabad beszélni a bölcs és eszes, nagy férfiakról. Kimondja az egyértelmű szándékát és döntését: „De jöjj tüstént, s tanulj helyettem ott!”^[39] Fia megfenyegeti az apját, hogy megbánja, ha ő elmegy a Gondolkozdába tanulni. Szókratésznek is nyersen válaszol Pheidippidész, amikor rááll a vele való találkozóra, akasztással vizionálja, amikor az kérdezi őt: „Volnál te jártas! rajta függenél.”^[40] Szókratész csak azt a megjegyzést fűzi az ifjú kiszólására, hogy milyen szép kiejtéssel mondja a „függenél” szót. Az apja azt kéri, hogy hadd hallgathassa meg mind az Igaz, mind pedig a Hamis Beszéd előadását. Szókratész lehetővé teszi, hogy ez a találkozó a két fogalommal megtörténjen. Tudjuk, hogy ez a beszéd, mint nagy *agón*, az átdolgozás után került Arisztophanész komédiájába, és az eredményből, amelyet az első helyezés jelent, ez ki is tűnik. A vita a két megszemélyesített fogalom között az ifjak neveléséről szól, miközben a Kar igyekszik mederbe terelni a folyamatot: „Hagyjátok a patvart s csúnya szidalmat: / Inkább te mutasd meg a régi tanod, / Te meg az új nevelési szabályaidat, / Hogy hallva vitátok ez ifjú, / Válassza meg a követendő.”^[41] Az Igaz Beszéd a hagyományos nevelési mód lényegét

[35] Arisztophanész, 2002, 196., 783-784. sorok.

[36] Arisztophanész, 2002, 196., 789-790. sorok.

[37] Platón, 2006, 221 c6-223, b7, 30-33.

[38] Arisztophanész, 2002, 199., 834-835. sorok.

[39] Arisztophanész, 2002, 199., 839. sor.

[40] Arisztophanész, 2002, 200., 870. sor.

[41] Arisztophanész, 2002, 204-205., 934-938. sorok.

adja elő, amelyet törvény szabályoz, a közösség végzi a hagyomány szerint, és annak minden tagja közvetít az ifjak csoportjai felé, lényegében a *dokimaszia* eljárását írja le, amely teljes egészében a hagyományos athéni nevelési modellt fedi.^[42] A Hamis Beszéd a szofisták által követett nevelési modellt ábrázolja, amely az ifjak egyéni nevelési rendszerét tárja elénk, eltérően a közösségi modelltől; szakértők, a szofisták végzik, fizetség ellenében. „Hisz a nevem: »Hamis Beszéd«, is ép azért ragadt rám / A bölcselők között, hogy én első valék, ki tudtam / Törvényt s jogot ellenkező irányba elcsavarni.”^[43] Pheidippidész a Hamis Beszéd győzi meg, hogy az ő útmutatásai szerint készüljön a szónoki beszédre. Nem is lehet másképpen, hiszen hamisság a feladat, amelyet el kell végeznie, így az Igaz Beszéd nem lehet az övé, tehát a választása látszólagos, egy színjáték csupán a csúsztatások sorában. Szókratész biztatja az apát, hogy nem lesz eredménytelen a fizetsége, és megéri a befektetést és az áldozatot. Az egyáltalán nem zavarja Arisztophanészt az előítélet gyártásában és megerősítésében, hogy Szókratész a hagyományos értelemben nem tanít, és nem is fogad el fizetséget a tevékenységéért. „Ne félj: ügyes sophistát kapsz haza.”^[44] A fiú véglegesen rááll a tanulásra, de búcsúzóul még odaszúr Sztrepziadésznek: „Te bánd ezt meg, jó apám, idővel.”^[45] Ez az utolsó, hogy a fiú „jó apa” kifejezéssel illeti Sztrepziadészt. Az apa azonban csak a saját gondolatait és a saját hangját képes meghallani, és öröme, mint az örültség kezd elhatalmasodni rajta, nem veszi számításba az áldozatot, amelyet a siker érdekében hoz, amelynek az ára Arisztophanész szerint az ifjú, mint az ifjak megromlása lesz, amely természeténél fogva következik az esztétikai különösből. „Pörölgjenek hát! bánom én, ha egyszer jól megtanult beszélni a fiam?”^[46] Elért sikere és fián aratott győzelme tudatában, örömmel és dalra fakadva megy haza. Ez lesz számára a ”vég kezdete és a kezdet vége”.

A fizetési idő elérkeztével az uszorások a szerződés és a szerepük szerint megjelennek, tanúval, az adós háza előtt, és felszólítják Sztrepziadészt a kölcsönvett összeg vagy az esedékes uszorakamat megfizetésére, de ő törvénytelen módon, szerződésellenesen, esküszegően, a szerződésüket felrúgva, durván elutasítja a jogosultakat, annak reményében, hogy a fia felkészült az ügy kezelésére. Akár újabb hamis esküre is kész, és bátran áll az esetleges perrel való fenyegetés elébe, még a költségeket is inkább vállalja a fizetség helyett. Megfenyegeti az uszorásokat: ha nem távoznak önként, tetteleg fogja őket bántalmazni. A Kar konstatálja a kialakult helyzetet: „Azon van, hogy ne adja meg a pénzt, amelyet kölcsön kapott.”^[47] A jog szerint ez a helyzet a perbe való idézést jelenti, és az eljárás kezdetét, amelyet tanúk jelenlétében, lakáson kívül kell szükségképpen cselekednie a jogosultnak, négy nappal az illetékes hivatalnok előtt való megje-

[42] Platón, 2005b, 175, 63. lj.

[43] Arisztophanész, 2002, 208., 135-140. sorok.

[44] Arisztophanész, 2002, 212., 1111. sor.

[45] Arisztophanész, 2002, 212., 1114. sor.

[46] Arisztophanész, 2002, 213., 1142-1143. sorok.

[47] Arisztophanész, 2002, 221., 1035-1036. sorok.

lenés határnapja előtt.^[48] Ez a helyzet, amely esetünkben a lakás előtti idézést mintázza, nem egyértelműen jogszerű, ez azonban – sok egyéb jogi kihívás mellett – Arisztophanészt egy cseppet sem zavarja.

Először szép szóval hívja a fiát Pheidipidészt a demonstrációra, majd miután az nem ért a szóból, maga megy be érte a házba, hogy büszkélkedhessen vele a Kar és a közönség előtt is, és természetesen önmaga előtt is tetszelegjen. De pórul jár, mert a fia ütlegelni kezdi őt és a fejére olvassa a tanult szövegeket. „Azért taníttattalak hát, bolondúl, / Igazat cáfolni, hogy most rám vitázd, / Hogy apát fúnak verni szép s jogos?”^[49] A fiú visszapöröl és továbbra is zabolátlanul viselkedik, még az édesanyja megverését is kilátásba helyezi, mivel gyermekkorában mindkettő megverte őt. A tanultak alapján ígéri, hogy a törvény szabályain is túljár. Azzal fenyegetődzik az ifjú, hogy „Megmutatom, hogy jogszerű megverni az apánkat”.^[50] Máris előállt az ifjak megrontásának esete az előítélet szintjén, amely szerint a szofisták az okai ennek, és különösen Szókratész, hogy az ifjak eltértek az igaz beszédétől, és a jó szokásokat és erkölcsöket, a hagyományos törvényrendet és az istenek tiszteletét semmibe veszik, kifordulva önmagukból.

A Kar szembesíti saját cselekvésének következményével Sztrepzsiadészt: „Csupán magad vagy mind ennek az oka, / Ki rossz ügyekbe ártád magad.”^[51] De a főszereplő még most sem hajlandó elismerni tévedését, és vitázik a Karral, hogy ez nem így van. Felelőssé próbálja tenni őket, mint a közösség képviselőit, hogy ők is buzdították erre az elkövetett cselekménysorra. A Kar válasza sem kékis: „Mindenkor így teszünk mindenkivel, / Ha látjuk, hogy gonosz dolgokra vágy, / Míg végre bajba ejtjük, hogy tanulja félni az isteneket.”^[52] Végezetül megérti, hogy rossz helyzetbe került. Rádöbben arra is, hogy a következményeket neki kellene viselnie, de az előítéletei foglyaként másra terheli a hibáit. Megérteni véli, hogy a közösség mit kíván tőle, és ennek majd eleget is tesz. Sztrepzsiadész levonja az elméleti következtetéseket monológjában: „Én esztelen! mily örült is valék, / Hogy Sokratesért az isteneket / Eldobtam! Édes Hermes, ne bosszankodj / És el ne vessz, sőt megbocsásd nekem, / Ha csácsogásban elment az eszem, / Sőt még tanácsolj: pörbe fogjam-é / Őket? vagy a mi tetszésedre lesz – / Bölcsen sugallod, hogy ne pörlekedjem, / Hanem tüstént gyújtsam fel hajlokát / A szájasoknak. Jer, jer, Xanthias, / Létrát elő, fejszét! és mássz fel a / Gondolkozdára, vágd a födelét - / Ha gazdád szereted – míg a fejökre nem ontod az egész épületet. / Nekem meg égő fáklyát hozzanak! / Majd meglakoltatom ma őket én, / Ha még oly nyegle kérkedők is!”^[53] Tehát az előítélete alapján nem perel, hanem – önmagával megtanácskozva – egyedül mindjárt ítéletet is hoz, hogy a vélt közösségi akarat nevében Sztrepzsiadész szolgáját is segítségül hívva, megkezdí Szókra-

[48] Horváth, 2003, 14.

[49] Arisztophanész, 2002, 223., 1338-1341. sorok

[50] Arisztophanész, 2002, 225., 187-188. sorok.

[51] Arisztophanész, 2002, 227., 1454-1455. sorok.

[52] Arisztophanész, 2002, 228., 1458-1461. sorok.

[53] Arisztophanész, 2002, 228-229., 1476-1492. sorok.

tész házában a lebontását, ő pedig zsarátnokot vesz a kezébe, és rájuk gyújtja a házat. Azért pedig, hogy ez sem nem igazságos, sem nem törvényes, sem nem jogszerű, cseppet sem aggódik, de úgy tűnik, hogy az előítélet természete már csak ilyen, még a lincselés is jogszerűnek tűnhet, ha a másikon láttatja a saját hibáit. Ezt az ex lex állapotot a közösség nevében a Kar próbálja legalizálni, és legitimálni az igazságosnak gondolt cselekedetet/ítéletet. Így válhat látszólagossá mind az igazság szolgáltatása, amely még esetünkben a jogszolgáltatás szintjét sem éri el, mert aki istentelen, az ezt érdemli. „Mert hát mi ész volt meggyalázni az / Isteneket s a hold útját keresni? / Kergesd dobáld, üsd! sok egyéb okért, de / Főképp az istenek bántalmáiért!”^[54]. Az előítélet alapján nyugvó cselekménysor az igazságtalanság/jogtalanság művészi szintre emelésével, úgy tűnik, hogy gondolataiban gyönyörködve megnyugszik a lélek, de ez az élmény esetünkben a jogellenesség katarzisa lesz.

IRODALOM

- Arisztophanész (2002): Felhők. In: *Arisztophanész Vigjátékai*. Fordította: Arany János. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Bolonyai Gábor. Utószó: Kövendi Dénes. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Arisztotelész (1954): *Az athéni állam*. Fordította: Ritoók Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész (1994): *Az athéni állam*. In: *Államéletrajzok. Arisztotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Kritias és Héródész Attikos*. Fordította: Ritoók Zsigmond, Németh György. Osiris – Századvég Kiadó, Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2003): *A dráma metafizikája a jogban*. In: Horváth Barna (2003): *A géniusz pere. Szókratész-Johanna*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.
- Horváth Barna (2003): *A géniusz pere*. Szerkesztette: Cs. Kiss Lajos. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.
- Horváth Pál (szerk.) (2001): *Egyetemes Jogtörténet I*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Laczó József (2017a): *Szókratész pere* szinoptikus olvasatban. In: Révész Béla (szerk.): *Horváth Barna emlékkönyv*. Iurisperitus Kiadó, Szeged.
- Laczó József (2017b): *Az athéni állam a tizenegyedik alkotmánymódosítás után*. In: *Szakmai Szemle*. XV. évf., 4. sz.
- Laczó József (2018): *Az aszebeia – istentelenség bűncselekménye*. In: *Jog-Állam-Politika*. 2018/1. sz.
- Pauszaniász (2008): *Görögország leírása I-II*. Fordította: Muraközi Gyula. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő.
- Platón (1984): *Phaidón*. Fordította: Kerényi Grácia. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Platón (2005a): *Euthüphrón*. Fordította: Mogyoródi Emese. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Platón (2005b): *Szókratész védőbeszéde*. Fordította: Mogyoródi Emese. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Platón (2005c): *Kritón*. Fordította: Gelenczey-Miháltz Alirán. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

[54] Arisztophanész, 2002, 230., 1506-1509. sorok.

- Platón (2006): *A szofista*. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Bene László. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Platón (2005d): *A lakoma*. Fordította: Horváth Judit, Steiger Kornél. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Szerb Antal (1941): *A világirodalom története*. Tizedik kiadás. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2018) *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Thomas Alexander Szlezák (2000): *Hogyan olvassunk Platónat?* Fordította: Lautner Péter. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.